

Дмитро Єсипенко*

Невідома повість з української історії Бориса Грінченка

The Unknown Borys Hrinchenko's Novel on Ukrainian History. The unfinished novel by Ukrainian writer Borys Hrinchenko about the 17th century has just been published for the first time. Literary critics have never directly mentioned this literary text. The article examines the history of the creation of the novel; in particular, the circumstances that prevented the author from finishing it. Special attention is paid to the originality of the work, the displaying of the events through the eyes of a woman, a Polish noble lady. The article also traces similarities in the representation of private and public conflicts caused by social and issues found in Hrinchenko's novel and Mykola Kostomarov's drama *Pereyaslav'ska Nich* (*Pereyaslav night*) and Panteleimon Kulish's novel *Chorna Rada* (*The Black Council*).

Keywords: manuscript, dating, The Cossack Hetmanate, Ukrainian-Polish relations, „the woman question”

Неизвестная повесть из украинской истории Бориса Гринченко. Впервые печатается незавершенное прозаическое произведение украинского писателя Бориса Гринченко о событиях XVII в. Этот художественный текст прямо не упоминается в критической литературе. В сопроводительной статье освещается история его создания, в частности обстоятельства, помешавшие автору реализовать свое намерение. Особое внимание обращено на оригинальность произведения: показ событий глазами женщины, благородной польской дамы. В печатаемом тексте прослежены аналогии в изображении частных и общественных коллизий как следствия отличного социального и национального происхождения героев, а также в драме Николая Костомарова *Переяславская ночь* и романе Пантелеймона Кулиша *Черная рада*.

Ключевые слова: рукопись, датировка, Гетманщина, украинско-польские отношения, „женский вопрос”

* Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна).

Серед понад 500 тисяч одиниць зберігання та понад 17 тисяч одиниць фонду родини Грінченків¹ в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається рукопис незавершеного прозового твору письменника². Цей художній текст про події XVII ст. досі не друкують та про нього немає прямих згадок у критичній літературі. В автографі твір скромно затитуловано *Материял до оповідання*. Уважніше ознайомлення свідчить: ідеться аж ніяк не про підготовчі матеріали, нотатки чи виписки з документів, історико-літературних джерел, на основі яких згодом мала постати матриця художньої оповіді. 32 сторінки рукописного тексту складають початок прозового твору, що відповідає вихідним елементам сюжетного розгортання: експозиції та частково зав'язці. Значний обсяг художнього тексту змушує скоригувати авторське визначення жанру: йдеться якщо не про роман, то принаймні про повість.

З'ясувати час і, відповідно, місце написання твору можна за допомогою різних свідчень про наміри Бориса Грінченка вдатися до історичної прози. Відповідні згадки трапляються у листуванні Грінченка й у листуванні його дружини Марії 1900–1901 рр. (з Іллею Шрагом, Євгеном Чикаленком, Іваном Липою), а також у спогадах сучасників (Миколи Чернявського, того ж таки Липи). У цей час письменник задумав написати велику історичну повість (за авторським визначенням), як він окреслив – „вдвоє більшу за *Чорну раду*”³ або за д[обродія] Мордовцева *Дві доли*”. Обсяг повісті мав скласти близько 15 друкованих аркушів. У ній Грінченко хотів подати власне бачення постатей Юрія Немирича та Івана Виговського⁴, „скривджених”, на думку письменника, Миколою Костомаровим та іншими

¹ Борис Грінченко (1863–1910) – український письменник, педагог, публіцист, громадсько-культурний діяч, укладач чотиритомного *Словаря української мови* (1907–1909); його дружина Марія Грінченко (1863–1928) – українська письменниця, педагог, перекладачка; дочка Анастасія (Настя) Грінченко (1884–1908) – українська письменниця, перекладачка, публіцистка, громадсько-політична діячка. Облік персональних матеріалів див. у виданнях: *Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник*, Київ 2002, с. 110–123; Б. Д. Грінченко. *Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України: Показчик*, Київ 1994, вип. 1.

² ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 31499.

³ Тут і далі у тексті збережено авторські підкреслення, які позначають курсивом.

⁴ Юрій (Єжи) Немирич (1612–1659) – політичний і військовий діяч України і Речі Посполитої, полковник Війська Запорозького, учасник Конотопської битви 1659 р. Іван Виговський (?–1664) – визначний воєначальник і дипломат, гетьман України (1657–1659).

неприхильними до них істориками, і змалювати „не самий політичний, а й культурний рух наш тодішній”⁵. Чернігів, де Грінченко мешкав того часу, був особливо сприятливим місцем для такої роботи – письменник мав змогу скористатися фондами Музею українських старожитностей В. В. Тарновського⁶, а також, за потреби, відвідати Козелецький та Конопський повіти, де відбувалися історичні події⁷.

У спогадах *Кедр Ливана* Микола Чернявський пригадував розмову з товаришем із цього приводу:

- Як для нас важливо було б мати письменника, що спеціалізувався б на історичних оповіданнях і романах. А то ми маємо тільки *Чорну Раду* Куліша, – говорив Грінченко.
- А чому б вам не взятись за цю працю?
- Чому? – одповів Борис Дмитрович. – Тому, що за тією роботою, що сама щодня лізе до рук, часу немає глянути в небо.
- А єсть у вас матеріял?
- Єсть. І багато. І чудовий матеріял. Може коли й напишу що... От, наприклад, деякі жіночі постаті з нашої історії. Їх ще ніхто не брався змалювати. А вони варті того, щоб широкі кола громадянства нашого знали про їх⁸.

Грінченко декілька років вивчав історичні джерела, збирав матеріали, робив необхідні нотатки⁹. Вже навесні 1900 р. він був готовий розпочати працю над твором, яка, за підрахунками письменника, забрала би рік-півтора. На цей час він мав би відмовитися від інших заробітних проектів, а отже – потребував би коштів на утримання родини. Тому шукав видавця, щоби той сплатив аванс у розмірі половини суми від гонорару за повість

⁵ Чернетка листа Б. Грінченка до Іллі Шрага від 25 травня 1900 р. (ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 41156, арк. 2–2 зв.). Тут і далі вказую авторське датування (тобто, за старим стилем).

⁶ Грінченко упорядкував та описав колекцію історичних артефактів та мистецьких творів, яку Василь Тарновський заповів Чернігівському губернському земству (*Каталог Музея українських древностей В. В. Тарновского*, сост. Б. Д. Грінченко, Чернигов 1900, т. 2).

⁷ У 1659 р. відбулася битва під Конотопом, у якій українські козаки та їхні союзники кримські татари розгромили московську армію. 1662 р. у Козельці зібралася козацько-старшинська рада, на якій Якіма Сомка (?–1663) обрали гетьманом Лівобережної України.

⁸ М. Чернявський, *Кедр Ливана: Спогади про Б. Грінченка*, Херсон [1920], с. 33.

⁹ Див. зокрема: Б. Грінченко, [*Нотатки про історичних діячів XVII ст.*] (ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 31452).

(близько 500 рублів), а за решту отримав право на її перше видання¹⁰. Утім, такого благодійника знайти не вдалося, і намір далі залишався тільки наміром.

У листі до Івана Липи наприкінці 1901 р. Борис Грінченко звирявся:

Се не є, що я зовсім зрікся заміру написати *хоч одну* истор[ичну] повість. Збираю завсігди материяли. Але що праця коло такої повісти вимагає року життя без заробітку, а авансом гонорарів ніхто не дає, то все це так і може зостатися... материялами¹¹.

Невтішний прогноз письменника справдився, хоч і не цілком: у другій половині 1900-х рр. йому вдалося опублікувати кілька популяризаторських історичних розвідок, зокрема й про Івана Виговського¹². Уже після Грінченкової смерті Липа окреслив масштаб намірів колеги та причину їх нереалізованості:

– У мене, – казав Борис Дмитрович, – є думка написати цілу серію історичних романів. Нехай хоч таким способом люде знайомляться з нашою історією.

Біжучі справи, потреба в хлібі насущному, життєві пригоди та різні прогалини у всіх сферах нашого письменства, куди потрібно було направляти свої сили, не дали йому змоги виповнити цей замір [...] ¹³.

Важливо відзначити, що в частині названих джерел ідеться про повість саме з часів гетьманування Виговського, у той час як на початку *Мате-*

¹⁰ Саме таку суму, 1000 рублів, отримав Данило Мордовець за вищезгадані *Дві долі* від знаного мецената української культури Євгена Чикаленка (Д. Дорошенко, *Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність*, Прага 1934, с. 30).

¹¹ Лист М. Грінченко до Липи від 13 грудня 1901 р., де Б. Грінченко зробив дописку – *Додаток* (ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 44056, арк. 2).

¹² Б. Грінченко, *Як жив український народ*. (Коротка історія України), Київ 1906; *idem*, *Київська держава і татарське лихоліття*, Київ 1906; *idem*, *Оповідання з української старовини*, „Громадська думка” 1906, №№ 29–182; *idem*, *Оповідання з української старовини*, „Рада” 1906, № 5, с. 2–3; *idem*, *Братства і просвітня справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького*, Київ 1907; *idem*, *Іван Виговський, його життя й діла*, Київ 1909.

¹³ І. Липа, *Ессе ното*, „Українська хата” 1910, кн. 5, с. 316.

риялу до оповідання чітко вказано на добу Хмельниччини¹⁴. Прикметним є бажання автора зосередитися на долі окремої особистості в контексті буремної української історії. Особливо цікавим є те, що головною героїнею публікованого тексту виступає жінка, до того ж – полька.

У кожному разі, часові рамки написання твору звужуються до чернігівського побуту Грінченка, а точніше – 1900–1901 рр., періоду після звільнення з Чернігівського земства. Почерк, яким написано текст, тотожний зразкам автографів інших творів письменника початку 1900-х рр.

На окрему увагу заслуговує зіставлення Грінченкової повісті з прозою попередників і сучасників, які зверталися до історичної тематики, зокрема Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша. Щоби проілюструвати перспективність цього шляху, коротко означу кілька аналогій.

У Грінченковому творі вельможну пані, польку Катерину, яка в попередньому, „довоєнному” житті мала коханого (правдоподібно, також поляка), поневолює і бере за дружину владний і жорстокий козацький сотник Рубаненко. Протягом дії твору вона закохується в сотникового брата Петра (убивцю її власного брата Юзефа). У драмі Костомарова *Переяславська ніч* (опублікована 1841 р.) спостерігаємо подібну колізію в любовних взаєминах героїв на тлі подій знову ж таки часів Хмельниччини. Сестра козацького полковника Лисенка – Марина – зрікається любові зарученого з нею козака Семена Герцика на користь почуття до польського старости Францішка. Обидва твори демонструють інтригуючі хитросплетіння національного, громадського і особистого, бінарні опозиції почуттєвих і світоглядних смислів: поневолювач – жертва, кохання – ненависть, поляк – українка, українець – полька, особисте щастя – національний обов’язок, вибір серця – голос крові і т. п.

Особливо виразними є образні й окремі фактичні збіги у *Материялі до оповідання* Грінченка та *Чорній раді* Куліша (окремим виданням вийшла 1857 р.). Як відомо, в останньому творі дійовою особою є полковий осавул Гвинтовка, багатий козак-кон’юктурник. Як і Грінченків Рубаненко, він змальований виразно негативним персонажем, із наголошенням на „панськості”, окремішності від решти козацтва.

¹⁴ Більшою мірою заявленому періоду відповідає інший незавершений історичний текст Грінченка під назвою *Історична повість* (ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 31357).

Гвинтовка у <i>Чорній раді</i>	Рубаненко у <i>Материялі...</i>
Будинки в сього значного козака були не Череваневих: гонтова криша височенна, у два п'ятра; а в криші вікна повироблювані, і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху криши по різках шпилі, а наверх коміна вертиться по вітру залізний півень. Панський будинок був*.	Не малий чоловік був сотник Рубаненко. Через військову заслугу козацьку з поспільства сотника доскочив, статків-маєтків придбав і жив собі паном**

* П. Куліш, *Чорна рада. Хроніка 1663 року*, С.-Петербург, 1857, с. 208–209. Вибір цього видання для цитування тексту зумовлений огріхами пізніших передруків роману, зокрема використанням неавторизованої публікації 1890 р. (див. О. Федорук, *Які видання „Чорної ради” маємо? (Проблема відтворення тексту)*, „Слово і час” 2016, № 5, с. 77–89).

** Див. с. 182 цього збірника.

Обидва герої здобули бойову славу та маєтності у збройній боротьбі з поляками. А далі весь свій злісний запал і зневагу вони спрямовують на дружин, поневолених польських паній:

Княгиня у <i>Чорній раді</i>	Катерина у <i>Материялі...</i>
Узяла Гвинтовку досада; напався на бідолашну княгиню. А княгиня, не сідаючи за стіл, усе ходила слідом за дівчатами, що подавали до столу страви. Жодна страва не прийшла б йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити ляхів і всі їх звичаї. А бідна княгиня, бачучи, як він розлютовавсь, аж тремтить уся, що та билина од вітру. Порядкує і сама не знає, що куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки, да й розлила по всій скатерті. А Гвинтовці, мабуть, аби найти приклучку. – Чортова кров! – крикне так, що аж вікна затремтіли, да й пхнув од стола княгиню. Бідна так і брязнула об землю. – Гей! Черті! – крикне Гвинтовка на свої слуги. – Візьміть ік бісовій матері сю лядську погань!*	Але найтяжче було пані К[атерині], що сотник з того часу, як брат приїхав, мовище гірше почав із нею поводитися. Хоч на макове зерно йому не догодить, – зараз: – А, лядська порода! Не вмієш польському подати (чи там що інше зробити). Одного разу звелів води собі подати. Вона не побереглася якось, шклянку з водою випустила з рук. Шклянка розбилася на друзок, вода розлилася по помосту. – А, панські ручки! І того вже не вміють! Яку мені шклянку збавила!.. Сама того не варт!**

* П. Куліш, *Чорна рада, op.cit.*, с. 228–229.

** Див. с. 189–190 цього збірника.

Важливо зауважити, що Грінченко спеціально вивчав читацьку рецепцію українських художніх творів (зокрема історичних), серед них і *Чорної ради*. З його спостережень постає цікава деталь: українських селян-чоловіків не вражала жорстокість Гвинтовки у поводженні з дружиною, чого не скажеш про селянок. Вони емоційно співпереживали чужій за соціальним

статусом і національною ознакою польській княгині, гнівно тавруючи її чоловіка:

Гвинтовка вдавав із себе вельможного пана. Він мені дуже не до вподоби. Не до вподоби те, що він із своєї жінки так викомарює, та ще при людях. Хоч вона ляшка, а все її жаль. Він би міг її до козацьких звичаїв зробити прихильною, а то з усього видно, що він з неї тільки знущався [...] Гвинтовка найпаскудніший за свій звірський характер бузувірський. Він заслужує собачої чести. Найзліша я на його за його жінку, да й за його ко всім лицемірство. Скверний, паскудний злодіяка¹⁵.

Загалом, „жіноче питання” – місце та роль жінки в суспільстві, її права та свободи – є наскрізним у роздумах і художньому доробку Грінченка. Скажімо, обґрунтування необхідності здобувати освіту, тези про можливість успішної наукової діяльності письменник висловив у листах до сестри на початку 1890-х років¹⁶. Цікавий дискурс обговорення суспільного статусу жінки, зокрема й дражливого явища проституції, розгорнувся у листуванні Марії і Бориса Грінченків з Іваном Липою на початку 1900-х рр.¹⁷. Одним із ключових для розуміння проблеми є стаття *Три жіночі постаті* (опублікована 1893 р.), в якій письменник на прикладі драм Шіллера окреслив три типи жіночих характерів, підсумовуючи, що майбутнє – за освіченими пасіонарними жінками¹⁸.

Отже, поле інтерпретаційних можливостей для вивчення незавершеного твору Грінченка в контексті розвитку української історичної літератури є широким. Попри певне учнівство, відчутну недосвідченість письменника як архітектора масштабної, насиченої історичними подробицями художньої конструкції, його текст вирізняється спробою змінити акценти в образній системі персонажів, поглянути на драматичні сторінки українсько-польських відносин очима жінки.

¹⁵ Б. Грінченко, *Перед широким світом*, Київ 1907, с. 167.

¹⁶ *Неизвестные письма Б. Д. Гринченко*, [вступ ст., підгот. текстів В. Яременка], „Радуга” 1963, № 12, с. 160.

¹⁷ Лист М. Грінченко до Івана Липи від 14 грудня [1900 р.] (ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 44065, арк. 3-4).

¹⁸ В. Чайченко [Б. Грінченко], *Три жіночі постаті*, „Зоря” 1893, ч. 20, с. 401-403; ч. 22, с. 437-441.

* * *

Публікований текст твору унормовано згідно з вимогами орфографії та пунктуації сучасної української мови. Збережено словотвірні, лексичні, граматичні та деякі фонетичні особливості авторської мови (зокрема діалектні¹⁹). Вставлено пропущені літери, у випадку різних варіантів написання слів їх уніфіковано за нормативною або ж за найчастотнішою версією²⁰. У посторінкових покликаннях відображено правки письменника в автографі тексту, також подано пояснення окремих слів і фрагментів.

МАТЕРИЯЛ ДО ОПОВІДАННЯ²¹

Ото, кажуть, колись тут сад був, а тепер дике дерево поглишило садове та й став гай. А серед гаю ті руїни – то кам'яниця колись була. Добра кам'яниця стояла, а жив у їй пан сотник Рубаненко з своєю жінкою.

¹⁹ Часом публікатори художніх текстів Грінченка нехтували цим аспектом його мови, наближаючи її до літературної (див., наприклад, видання: Б. Грінченко, *Вибрані твори*, упор., передм. та прим. П. П. Хропка, Київ 1987). Натомість фахівці-лінгвісти не раз відзначали важливість діалектних рис мовного стилю письменника (В. Русанівський, *Історія української літературної мови: Підручник*, Київ 2001, с. 262; К. Глуховцева, Б. Шарпило, *Рідна говірка Б. Д. Грінченка в його мовно-творчій спадщині*, [w:] *Борис Грінченко: Тези доповідей респуб. наук.-практ. конф.*, Ворошиловград 1988, с. 99–101; І. Матвіяс, *Роль говорів у мовотворчості Бориса Грінченка*, „Українська мова” 2009, № 3, с. 10–16).

²⁰ Наприклад, у тексті автографа молодого хорунжого кілька разів названо Романом. У публікації скрізь подаю ім'я Петро як таке, що трапляється значно частіше.

²¹ На берегах авторська нотатка:

„Початок травня
1848 – Жовті Води
1849, VIII, 9. Зборовська вмова
1851, VI, 20. – Берестечко”.

Битва під Жовтими Водами у другій половині квітня – на початку травня (за старим стилем) 1848 р. стала першою перемогою української козацько-селянської армії та татарських союзників над військами Речі Посполитої в ході збройного повстання під проводом Хмельницького. Зборівський договір 8 серпня 1649 р. – угода, укладена після Зборівської битви між польським королем Яном II Казімежем і Військом Запорозьким за участі кримського хана Іслам-Гірея III. Було легалізовано самоврядний статус козаків, а також державне утворення Військо Запорозьке (Гетьманщина). Битва під Берестечком, яка відбулася

Давно се було – ще за Хмельнищини...

Не малий чоловік був сотник Рубаненко. Через військову заслугу козацьку з поспільства²² сотника доскочив, статків-маєтків придбав і жив собі паном. Уся сотня в руках у його була і вся його боялася: рука залізна була в сотника, і вмів він тією рукою нахилити кожного непокірного. Палкий да гнівний був, боялися всі його сердити, бо я[к] запалиться гнівом великим, дак іноді й сам не тямить, що чинить. Одного разу козака зарубав. Сказав йому той якесь слово навпроти, докорив, що ти, каже, панів-ляхів побивав, а сам тепер гірше за пана робиш, – дак він його як рубонув шаблюкою, дак той бідолаха, мов той колос, серпом підтятий, похилився...²³

Да на щастя не зовсім зарубав, а тільки поранив тяжко. Згодом схаменувся вже й пан сотник, почав миритися з козаком – замирили якось...

А оженився пан сотник из ляхскою. Ляхів ненавідів, а з ляхскою одружився. То було так. Як була війна, то²⁴ одного разу напали ляхи на Рубаненкову сотню і один молоденький панок лядський так из своїми жовнірами заскочив пана сотника, що от-от тому край приходе. Коли де не взявся сотників брат – був у його брат менший Петро – дак той уже оборонив.²⁵ Добрий козак був Петро, та й пан молоденький лицарь був хороший: як истялися вони вдвох, то тільки шаблі блискотять! Двічі поранив пан Петра, да таки подужав Петро, і похилилася прегарна голова панська з золотими кучерями на закрівавлену землю... Тале ж і Петрові те не минулося: з місяць з ранами пролежав.

Петро ж лежить, на рани змагає, а його старший брат далі з військом иде. Ишли да й натрапили на якийся замок лядський.

– Бачиш той замок? – каже до Рубаненка Хм[ельницький]. – Вхопи козаків жменю, метнися туди да візьми його, щоб позад себе ляхів не кидати.

в другій половині червня 1651 р., стала найбільшою битвою цієї війни, де козацьке військо зазнало поразки.

²² Було „з простого поспільства”. Поспільство – тут у значенні простого люду, черні.

²³ Далі закреслено „Дуже люде за се на пана сотника ремствували, да нічого не зробили. А козак той нещасливий був сирота, – як убито його, то нікому було за його й обстати. Так і минулося панові сотникові”.

²⁴ Далі закреслено „Хмельницький і каже до Рубаненка:

– От там лядський замок панський лядський, – треба його взяти, бо він нам на дорозі. Візьм Вхопи козаків жменю да метнися туди.

А жив у тому замку якийсь пан польський из сестрою – молоді обое. Залога в їх невеличка була. От Рубаненко з бр козаками і б'є на замок. Б'є та й б'є, а ті не подаються”.

²⁵ Далі закреслено „То бу Петро був козак добрий, – ну й ляхок не послідуший вояка”.

Кинувся Р[убанен]ко до замку. Залога в йому маненька була, – недовго наші й били: розбили порохом браму, вскочили в замок,²⁶ жовнірів побили, добро на себе побрали – багата здобич була, бо се ж був замок того самого польського пана молоденького, що з Петром бився і лицарської смерти зазнав. Да найбільша здобич самому панові сотникові припала: то була ляшка молодая, препишная панна з золотими кучерями, з блакитними очима – сестра тому панові. Брат її від Петрової руки на полі поліг, а вона в замку замкнулася і там її Рубаненко взяв.

Узяв да й нікому не віддав. Заслав до себе на хутір і там замкнену держав, аж поки війна втихла, а тоді й одружився з нею да й стали вдвох жити в тій кам'яниці, що тепер з неї тільки руїни сумні zostалися.

Тяжко було пишній панні звикати бути жінкою суворого козацького сотника-простака. Хоч би добрий він був, дак може хоч не забулося, дак притьмарилося минуле, не так би боліло, а то ж він сам нагадував про його щодня. Як розгнівається на жінку, так зараз: „лядська порода” або „панські норови”. Або ще й гірше: „Не забувай, що ти не в свого братіка-панича – зогнив уже він у землі! – а в козацій хаті”. Або ще як.

А гнівався він на бідолашну молодицю часто. Чи він її любив? Хто його зна! Мабуть, любив, да тільки чудно. Любив, щоб вона в його була, щоб из її краси втіхи зазнавати, да й тільки ж... Через те він убірав її в гарні убрання, а про те, чи й серцеві та душі її гарно – ніколи не думав. Він гордував нею навіть, бо то була „ляшка”. Не бив її ніколи, але одним поглядом, одним словом карав її дужче, ніж хто инший биттям.

А вона бідолашна жила мовчки. Тихо ходила, як тїнь. Тихим голосом загадає челяді, що треба, одкаже, коли хто питає, і мовчить. Хоч як її сотник лає, знущається з неї, – вона ні слова єдиного не скаже на те, ні сльозини не появить. Оце найбільше й дратувало пана сотника: „з гордощів проклята мовчить!”, – думав він собі і починав ще більше її зневажати, щоб тії гордощі затоптати.

А таки й не помилявся пан сотник. Горда була пані Катерина і не хотіла вона, щоб її ворог бачив її сльози. А їх було так багато! Ой як багато на душі!²⁷ Не зникаючи, не бліднучи, стоять перед нею щохвилини тії страшні уяви. Бліда, злякана вбігає до неї покоївка Зося, кричучи:

²⁶ Далі закреслено „і всіх до ноги звелів Рубаненко вирізати, – не любив ляхів”.

²⁷ Далі закреслено «Як поїде сотник из дому, замкнеться пані в своїй світлиці, і ніхто того не знає, що вона там робить».

– Пана Юзефа вбито! Козаки йдуть!...

А далі замок горить, кров летється і він, остогидлий, хапає її своїми кривавими руками і тягне за собою. Вона думала тоді, що він її веде, щоб голову їй одрубати. Як би се добре було! Одна мить, і не знала б вона вже мук... Але ж ні! Він завдав їй такого мордування, такої муки, що гірша над усяку найлютішу смерть. Бути йому рабою, коритися всім його вимаганням, щодня почувати на собі ту руку, яка відняла в неї все найдорожче, почувати, як він торкається до її души цією скривавленою рукою!.. О, це така мука, таке мордування, що смерть краща.

Але ж Бог карає того, хто сам себе вбиває, – то мусить вона жити, терпіти. Але терпіти те, що гірше за смерть, – на се навіть сліз немає, вона навіть плакати не могла. Вона тільки закам'яніла і такою кам'яною ходила по сотницьких покоях, озивалася до свого чоловіка. Такою кам'яною zostавалася в його грубих обіймах, – аж він одштовхував її іноді, стискаючи зуби.

Закам'яніла! О, якби зовсім закам'яніти, щоб не почувати нічого! Що[б] не палив її огонь пекучий у той час, як вона скорялася його огидним жаданням, як вона наливала йому вино в кубок... у той золотий кубок, з якого пив колись її батько, її брат... і той, якого вона полюбила над батька, над брата!..

Боже! Боже! Дай їй сили, дай їй змоги здержати себе! Скільки разів вона хотіла встромити ніж у серце своєму катові в той час, як він спав – о сором несвітський! – спав біля неї! І встромила б, якби не ти, Господи, Пане всього світу і її змученої души! Ти наказав сього не робити, і вона кориться Твоєму наказові! О, єдина Втіха, єдина Розвага її на цьому світі! – Ти знаєш, нащо вона терпить такі муки, Ти знаєш!..

Але ж доки? Доки, Єдиний, Великий, Всемогущий? Уже ж усе вона втратила: батько й мати повмірали, брата лютий ворог убив... і того вбито, кого вона любила більше над брата, над батька... А сама вона – рабіння... Доки ж? І з безмірною, пекучою мукою припадає вона устами до ніг Розп'ятому і благає не щастя, не долі, а смерти, тільки смерти...

А смерть не йде. А голос, той страшний голос, гримить над нею:

– Гей, пані! Катерино! Знову поклони б'єш перед своїм лядським Богом? Годі вже! Пізно! Иди, а то я спати хочу.

І вона йде... О, Боже!

||

Поїхав сотник з дому на кілька день.

Рада Катерина, що хоч трохи відпочине сама з собою.

Вийшла вона за хати та й пішла садом. Давно вже укрила весна красна усі дерева листом зеленим, а деякі й цвітом білим; закрасила землю квітками пишними, принесла легеньким вітерцем з ирію далекого пташок співучих. І заквітчалась, заблищала, запахла всіма пахощами, заспівала всіма голосами велика й прекрасна земля молода. І схилилось до неї небо блакитно-осяйне, цілюючи її своїми ласкавими ясно-золотими проміннями. Схилилось, цілує...

Иде Катерина²⁸ садом і бачить, і відчуває, як круг неї все молодіє, життям упивається... Комашинка маленька лізе – і та втіху собі має, а вона, К[атерина]!... За два роки життя з їм вона вже забула, що й вона молода!²⁹

Зійшла К[атерина] вниз до річки. Біжить-шумить моторна річка, виблискуючи об зелені береги веселими хвилями. А над нею похилилися могуті, прекрасні ряснолисті дуби й осокори і зазирають до неї, і простягають до неї свої гілки, а вона сміється до їх і біжить далі, далі...

І чує К[атерина], як од неба, од сонця, од квіток-пташок, од тих могутих зелених дерев віє на неї силою, молодістю, і вливається та молодість в її душу, в її тіло. Бігати, співати, пливти по тих хвилях їй хочеться! Хочеться, щоб золотий промінь і її так цілував, як землю цілує, щоб могуті дерева і до неї так схилились, як до річки схиляються.

Жити, жити хоче вона!

І вона бігає, рве квітки, квітчає себе квітками, співає, і далеко лине її голос, гнучкий, пишний і молодий та вільний³⁰...

Тоді біжить до річки і скидає з себе одягу. Тремтить на хвилях образ її пишного тіла, вона бачить себе всю, закручуючи пишне волосся на голові, всю свою струнку постать... Яка вона ще гарна!.. І вона кидається в хвилі і пливе швидко, легко – так легко, що сонце може їй цілувати її прекрасні, ще й досі дівочі груди... І воно цілує, і дерева нахилиються над нею...

Неси мене, річко, носи далі, далі на своїх ласкавих хвилях!

²⁸ На берегах нотатка: „Им'я! Не те! Уже є в Сон[яшному] Пр[омені]”. *Соняшний промінь* – повість Грінченка про становлення української інтелігенції (опублікована 1891 р.). Катериною звали кохану головного героя твору, шляхетну пані, яка стала народною вчителькою.

²⁹ Далі закреслено „І чує К., як од неба, од сонця, од квіток, пташок, од могутих зелених”.

³⁰ На берегах авторська нотатка: „Скинула очіпок огидний, розпустила коси, квітчає себе”.

Щоб ніколи не вертаться сюди, ніколи!.. Запливти далеко... аж до моря і там потонути серед простору й сяєва... русалкою стати...

Ні, не хочу тонути! Так гарно жити! Назад од моря! На землю!

І вона знову на землі. Як гарно скупаться в сонці після купання в воді. І обнімає, й гріє. Але ж і сонцеві не можна дозволяти всього!..

Убралась і біжить, пустивши пишне волосся вітрові на розпліт. І має, й мигоче на сонці золоте волосся, і сяють блакитні очі, і високо дихають молоді груди. На гору, на оту високу гору хоче вона збігти. Далеко, далеко з неї мусить бути видко. Вона там стане і озиратиме простори широкого, могутого ясного життя...

І відразу залізний голос вдарив над її ухом:

– Жінко! де ти? Я вернувся. Готуй швидче світлицю: лист од брата, що має прибути.

І відразу перед нею стає кремезна похмура постать з гострим поглядом з-під навислих брів, з довгими вусами.

Гасне сонце, мовкнуть співи, в'яне зелена трава...

І вона кам'яніє.

Приїде брат! Той самий брат, якого вона звикла ненавидіти за ці два роки!

Якби ж вона його й не ненавиділа! Сей дикий хлоп, сей бунтовник і руйновник убив її брата!

І вона собі уявляла його страшне обличчя з виряченими очима, з щетинястими рудими вусами, з товстими губами... закрівавлена в його одежа, і кривавою рукою він хапає за ніжки малих дітей і розбиває їм головки об дерево... а тоді вбиває її брата... ріже його...

Боже! змилосердся! Невже ж вона повинна жити в одному будинкові з їм? Щодня його бачити? Розмовляти з їм? За одним столом сидіти?

Ходе вона, ламле руки, а знає, що нічого не зарадить лихові, що муситиме робити, що їй звелить її кат і піде зараз готувати світлицю тому звірові.

І пішла, й наготувала.

А сотник Рубаненко, мабуть, дуже зрадив, що брат їде, бо аж повеселішав за обідом і розказував їй за брата – щось хвалив його... Вона не розуміла того, що він казав, тільки кожне слово мов краяло їй душу.

Він повинен був приїхати ввечері або вночі, але не приїхав. А може й зовсім не приїде? – подумала вона.

Другого дні вона встала, як сотник ще спав: він учора звечора дуже довго дожидався брата і тепер заспав.

Убравшись, вона вийшла в велику світлицю. Тільки ступила на поріг, аж сонце засліпило їй очі. Воно недавно ще зійшло, пишне та ясне, і його блискуче проміння через два вікна на схід заливало всю світлицю радісним світлом. К[атерина] на хвилину заплющила очі від цього ясного світу, що огрівав їй обличчя ласкавим теплом, і не дивлячись ступнула кілька ступнів насеред світлиці.

Тоді розплющила очі.

Проти вікна серед сьєва стояв хтось.

Се так її вразило, що вона спинилася мовчки і дивилася на несподіваного невідомого гостя.

Се був молодий ище чоловік в звичайному тодішньому козацькому вбранні, при шаблі. Його темні очі ясно й цікаво дивилися на неї з-під рівних брів. Але се тільки на мить, бо зараз же він ступнув наперед, кланяючися, нахилився своїм струнким станом, схилиючи й свою чепурну голову, та й промовив дуже пристойно й звичайно:

– Слава Ісусу Христу! Прошу ясну пані вибачити мені, що так несподівано стурбовалем її і то ще в так ранню годину. Але ж несподівана пригода так учинити зо мною схотіла; що я не міг настигнути вчора і тільки сьогодні прибув і оце свіжо до господи вступив. Прошу ж дорогу братову прийняти моє привітання і вшановання.

І він сміло підійшов до неї, але спинився, не привітався, як звичайно з такою ріднею, цілуєчись в уста, а тільки взяв її руку і доторкнувся до неї своїми гарячими устами, а його м'які чорні вуса злегка залоскотали їй шкіру.

Вона стояла німа, закам'яніла.

Дивуючися, він глянув на неї.

– Прошу ще раз простити, – почав він знову дуже ввічливо, – що так пані братову злякав, що й слова не може промовити з несподіванки. Не мав того на думці, але *думав* діждатися в сій світлиці, поки господарі повстають. Гадав, що першого брата зустріну, то міг би він мене ліпше поручити ласкавій панії, ніж тее сам я зараз можу учинити.

Він говорив спокійним гарним голосом, якось ласкаво й поважно вимовляючи добірні слова своєї промови. Вона розуміла, що їй треба відповісти, сказати щось, але не могла: язик не слухався. Врешті промовила:

– Дарма... Вітаю пана...

І спинилася...

В цю мить до світлиці вступив сотник, а К[атерина] вийшла з хати.

IV

Молодий хорунжий пан Петро приїхав погостювати до свого брата, бо той його давно вже до себе кликав.³¹ Гостює він та й бачить, що важким духом на його дише молода братова. Він до хати, а вона з хати, – хіба вже тоді буде з їм у одній світлиці, як того неминуче треба: за обідом, абощо. Запитає він що, – відкаже коротко, а сама ніколи ні про що не запитає. Він, теє бачивши, і не зачіпав її, бо й сам добре тямив, що серце в неї не може до його прихильним бути.

А вона його зненавиділа з першого ж дня, з першого ж погляду. Так зненавиділа, що й хвилинки не минуло без того, щоб вона про його не думала, не проклінала його. Спершу вона не хотіла на його навіть дивитися, але мов якась сила, якісь чари притягали її очі до сього трохи блілого обличчя з невеликим шрамом з лівого боку чола. Цей шрам од рани, бо молодого козака в недавній баталії поранено, він лежав хворий, а тепер оце, перед тим як їхати знову до війська, заїхав до брата.³² Щось дивне було в цьому ненавідному їй обличчі. Вона собі попереду, як ще не бачила його, уявляла того, хто вбив її брата страшним розбишакою, підхожим до її чоловіка, але ще гіршим, ще лютішим. Побачила, що нічого того нема, що козак був зовсім пристойний, навіть чепурний. І се її гнівало страшно: душогуб, кат, бунтовник, – він повинен був страшним, огидним бути, а не таким... гарним. Але зате ж вона його ще більше й ненавидить, що він чепурний, що його душа гідка, а обличчя гарне. Цим гарним обличчям він тільки дуриць людей, вони думають, що він і справді такий єсть, як його обличчя, що в його така ясна душа, як очі. Але її не одуриш, вона знає правду! Ту правду, що він харциз³³, душогуб. О, як би вона хотіла помститися над їм, коли не ділом, дак хоч би словом – показати йому, як вона його ненавидить, який він гідкий!

Але вона не хоче з їм і розмовляти.

Правда тому, що й він не дуже хоче. З братом вони не дуже рідні. Розмовляють вони іноді про козацькі справи, а більше так, що Петро сам собі по полях-гаях блукає, виспівуючи... Хоч хлопські пісні все співає, а таки гарний голос у його.

Йшли козаченьки из України,
Да кресали огонь из оружини,

³¹ На берегах авторська нотатка „Не так: хворий з рани був”.

³² Далі закреслено „Вона дивиться на його повні вишневі уста і думає собі”.

³³ Харциз – розбійник, грабіжник.

Да пустили пожар по долині,
Соловейкові дітки попалили...³⁴

Все їй оці слова стоять у душі. Це ж про неї пісня, це її гніздо спалено, це ж її з братом, соловейкових дітей занапащено!

І це співає той, хто сам же це зробив!

Але через щось, як вона чує цю пісню, тим голосом співану, то вона не драгує її. Жалко, без міри жал[к]о робиться,³⁵ бо своє лихо, свою недолю, своє зруйноване гніздечко...

А голос усе виводить:

Да пустили пожар по долині,
Соловейкові дітки попалили...

Як же соловейку без дитини,

То так же мені на чужині...

І це про неї, бо вона на чужині, да ще й у тяжкій неволі... гіршій за смерть!..

А то часом книги він читає. Сотник ніколи сам книг не читав, але в його в коморі десь узялися та й лежали дві книги – одна якась схизматицька, – в ту К[атерина] не хотіла й зазирнути, а друга – латинська, – тієї пані не могла зрозуміти. Петро забрав обидві книги і часом подовгу читав їх. Се дивувало пані; вона спершу думала, що він зовсім простак.

Так минали дні. Петро помалу видужував. На блідих ліцях вже ледві зачервонився рум'янець.

V

Але найтяжче було пані К[атерині], що сотник з того часу, як брат приїхав, мов ище гірше почав из нею поводитися. Хоч на макове зерно йому не догодить, – зараз:

– А, лядська порода! Не вмієш по-людському подати (чи там що инше зробити).

³⁴ Практично без змін передано текст народної пісні, під назвою *Соловей* надруковану у виданні Платона Лукашевича *Малороссийские и червонорусские народные думы и песни* (Санкт-Петербург 1836, с. 84), під назвою *Козацкая стоянка и пожар в степи* вміщену в першому томі *Исторических песен малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова* (Киев 1874, с. 269–270).

³⁵ Далі закреслено „сльози котють ринуть з очей, і плаче вона, плаче без міри, згадуючи”.

Одного разу звелів води собі подати. Вона не побереглася якось, *шклянку*³⁶ з водою випустила з рук. Шклянка розбилася на друзок, вода розлилася по помосту.³⁷

– А, панські ручки! І того вже не вміють! Яку мені шклянку збавила!.. Сама того не варт!

Вона повернулася і хотіла вийти, але він ухопив її й штовхнув межі плечі:

– Прибірай!

Вона спалахнула:

– Я скажу Химі, щоб прибрала.

Він розлютувався:

– Не смій! Сама прибірай! Панська натура, все хочеться, щоб хлопи на тебе робили. Ану лиш сама!

І він ухопив її знову і нахилив до помосту, аж трохи вона не впала.

Петро, щоб якось не так ніяково було, озвався:

– Оце ж таки пані братова буде сама збирати шклянки. Через мене побила, дак я й зберу.

– Геть, не встрявай не в своє діло! – грімнув сотник, – хай сама робе, а то я їй покажу, кого їй треба слухати.

Петро змовк, не хотівши ще більше дратувати сотника.

Вона нахилилася й почала збирати склянки, побита страшним соромом. Ці дві-три хвилини, за які вона зробила се, здалися їй без краю довгими.

Як вийшла вона з хати, то вже й не вернулася в неї. Пішла вона з будинку в сад, щоб заховатися, щоб перегоріла в неї в душі тяжка кривда. Сама того не помічаючи, зайшла вона аж у найдавший закуток саду, в гущавину.

Сидить вона там собі на камені, обхопивши голову руками, прихилившись чолом до дер[ев]а і страшною мукою горить їй серце. Не тим се її вразило, що він так изнущався з неї – хиба такого й поперед сього не бувало? Вона вже звикла се терпіти, – а тим воно вразило, що зроблено се було перед їм, перед сим Петром. Цього вже несила стерпіти.

І вона, занімівши, закам'янівши, заплющивши очі, довго сиділа, нічого не бачучи, не чуючи. Сонце, вдаривши їй у вічі, примусило її розплющити їх.

Перед нею стояв Петро.

³⁶ На берегах авторські нотатки „Чи склянка? Чи металева?“

³⁷ На берегах подано інші варіанти початку епізоду. Перший: „Сотник мав їхати до Києва на два тижні. Перед виїздом извелів подати вино” і другий: „Одного разу звелів загукав він, щоб вона подала вина. Подає вона *братові* і впускає „пугар”.

Вона зірвалася на ноги.

– Прошу простити мені, що я, зовсім того не хотівши, потурбував пані. Я прийшов сюди, бо люблю тут сидіти і зовсім несподівано зострів пані.

Вона нічого не відмовила і хотіла йти. Він же казав далі:

– Ще більше мусить мені пані простити, що через мене, хоч я в тому й не винен, так сьогодні скривджено пані.

Вона відразу спалахнула страшним гнівом і почала казати гостро, з притиском:

– Як пан сміє це казати? Все моє нещастя через пана, і він ще прийшов тут глузувати, знущатися з мене.

– Ні, пані – відповів той, – хай мене хрест поб'є, коли я хотів хоч трохи глузувати з тебе. Мені вельми прикро, що сьогодні сталося. Я навіть не вдержався і про це багато з братом говорив. Даремно пані так мислить, що через мене її нещастя. Вона помиляється.

– Помиляюся? – мало не скрикнула пані, і який огонь обняв її голову. І це сміє мені казати той, хто вбив мого брата і через кого я попала в цю неволю. Душогуб! Кат!

Блідє обличчя Петрове спалахнуло вогнем.

– Ні, пані, я не душогуб і не кат! Не кат той, хто з мечем у руках обороняє свою волю й своє життя проти ворога! Не кат, а лицарь. Я не шукав твого брата, доля звела нас до купи на одному бойовищі, доля судила, що він поліг чесною лицарською смертю, а не я. Скажи, коли б не він, а я упав од його руки, – хіба б ти назвала його душогубом, катом!

Вона мовчала. Він, трохи підждавши відповіді, почав далі:

– Отак же не називай і мене. Там, де борються два війська, мусять бути мертві...

Вона припинила його:

– Не рівняй себе до його! Він обороняє своє право, Річ Посполиту, а ти був з розбишаками, з харцизами... Ви йшли руйнувати та грабувати.

– Ні, пані, – і тут вельми ти помиляєшся! Не харцизи ми й не розбишаки, не грабувати йшли, а повстали ми за своє життя, за свій край, за свою волю. Твій брат обороняє своє право, а ми своє. Твій брат обороняє панське право над хлопом: щоб хлоп робив на пана, а пан знущався з хлопа; а ми обороняли наше людське право: бути вільними і робити і по-своєму на своїй землі. Твій брат обороняє Річ Посполиту, а ми боронили Україну, бо Річ Посполита мала зо світу ім'я її зотерти. О, пані, ти сиділа в пишних будинках, їла на золоті та сріблі, спала на м'яких подушках, і тобі здавалася раєм тая Річ Посполита.

А чи думала ти, чим вона здавалася тому, хто знемагав день-у-день на панській роботі, хто їв сухий хліб, ходив у драній свиті і спав на голій землі? Ти вмiла тільки велiти, i тебе слухались, а чи думала ти про тих, якi ввесь вiк мусили тільки слухатися, коритися, зазнавати панських батогiв за кожен помилку, а часом i вмiрати в страшних муках на палi? Думала ти про се? Коли в тебе добре серце, то ти повинна це зрозумiти!³⁸ Повинна зрозумiти, що за правду й волю ми йшли, а не на грабування. Твiй брат полiг з иншими в оборонi за своє право, але скiльки народу полягло в бою за наше, святише право по-людському жити? У їх також є, панi, кривнi, i тi кривнi любили їх, i плакали над їми тяжкими, пекучими сльозами.

Вона вже не стояла, а знову сидiла на каменi. Голова її прихилилась до дерева, очi вона закрила рукою. Він побачив се, i його голос вiдразу зласкавив:

– Жалкую, що зробив прикре панi, але те, що я сказав – правда. Шаную велику тугу сестриногo серця, але присягаюсь Богом, що не шукав я твого брата i не знав його, i тільки потiм довидався, хто він. Тяжко менi болить i те, що мiй брат зневолив панi, а зневоливши, так з нею поводитьсь. Не можу з тим погодитися, а надто, що маю пошановання до братової i як сестру її полюбив уже.

I вiдразу плач, голосiння почув він. Б'ючись головою об дерево, здригаючись усiм тiлом, вона плакала... Плакала вперше за цi два роки...

Він кинувся до неї, але вона схопилась i втекла.

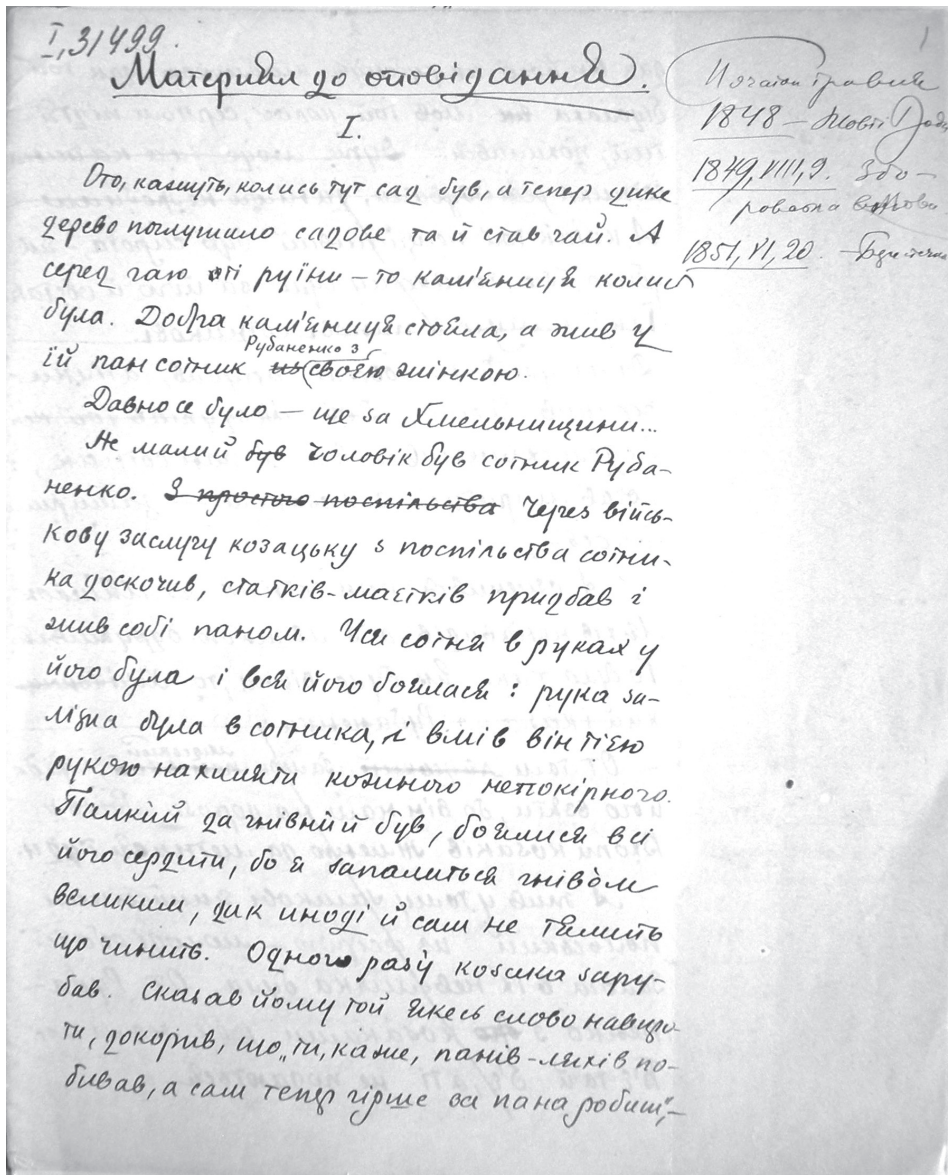
VI

Довго плакала панi К[атерина], заховавшись у саду, а виплакавшись, не вернулась зараз додому. Пішла вона луками-полями широкими, гаями зеленими, далеко-далеко пішла, щоб поле широке, небо безкрає обняло її, щоб обвіяло її диханням степової волі. Ишла вона й чула, що щось нове діється в неї в душі, а що саме – розібрати не могла. Тільки чула, що легше їй стало, ясніше навкруги зробилося, а серед того ясного зоріють на неї темні Петрові очі, промовляє, мов співає, його солодкий голос:

„Маю пошановання до братової i як сестру її полюбив уже...”

I нема вже в неї в серці зненавис[ти] [...]

³⁸ Далі закреслено «Тяжко кривному утрачати кривного, але ж скільки кривних, скільки дорогих людей відняло у».

Перша сторінка автографа незавершеної історичної повісті Грінченка.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Антонович, Владимир і Драгоманов, Михаил, передм., упоряд, ком. 1874. Исторические песни малорусского народа. Т. 1. Киев: Типография М. П. Фрица.
- Глуховцева, Катерина і Шарпило, Борис. 1988. “Рідна говірка Б.Д. Грінченка в його мовно-творчій спадщині”. Борис Грінченко: Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, 99–101. Ворошиловград: Ворошиловградська правда.
- Грінченко, Борис, упоряд. 1900. Каталог Музея українских древностей В. В. Тарновского. Т. 2. Чернигов: Типография Черниговского губернского земства.
- Грінченко, Борис. 25 травня 1900 р. Лист до Іллі Шрага. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Фонд III. Одиниця зберігання 41156.
- Грінченко, Борис. 1906. “Оповідання з української старовини”. Громадська думка 29–182.
- Грінченко, Борис. 1906. “Оповідання з української старовини”. Рада 5: 2–3.
- Грінченко, Борис. 1906. Київська держава і татарське лихоліття. Київ: Друкарня Товариства Гирич і К.
- Грінченко, Борис. 1906. Як жив український народ. (Коротка історія України). Київ: Друкарня Товариства Гирич і К.
- Грінченко, Борис. 1907. Братства і просвітня справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького. Київ: Друкарня С. А. Борисова.
- Грінченко, Борис. 1907. Перед широким світом. Київ: Друкарня С. А. Борисова.
- Грінченко, Борис. 1909. Іван Виговський, його життя й діла. Київ: Друкарня Першої київської друкарської спілки.
- Грінченко, Борис. 1987. Вибрані твори. Упорядкування, передмова та примітки Петра Хропка. Київ: Дніпро.
- Грінченко, Борис. б. д. Исторична повість. ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 31357.
- Грінченко, Борис. б. д. Материял до оповідання. ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 31499.
- Грінченко, Борис. б. д. [Нотатки про історичних діячів XVII ст.]. ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 31452.
- Грінченко, Марія. 14 грудня [1900 р.]. Лист до Івана Липи. ІР НБУВ, Ф. III, Од. зб. 44065.
- Грінченко, Марія. 13 грудня 1901 р. Лист до Івана Липи. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44056.
- Дорошенко, Дмитро. 1934. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. Прага: Видання Фонду імені Є. Чикаленка при Українському академічному комітеті.
- Зубкова, Наталія, упоряд. 1994. Б. Д. Грінченко. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України: Показчик. Вип. 1. Київ.
- Куліш, Пантелеймон. 1857. Чорна рада: Хроніка 1663 року. Санкт-Петербург: Типография Александра Якобсона.

- Липа, Іван. 1910. “Ессе homo (Пам’яті Бориса Грінченка)”. Українська хата 5: 312–318.
- [Лукашевич, Платон]. 1836. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца.
- Матвіяс, Іван. 2009. “Роль говорів у мовотворчості Бориса Грінченка”. Українська мова 3: 10–16.
- Онищенко, Олексій. відп. ред., та ін. 2002. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. Київ.
- Русанівський, Віталій. 2001. Історія української літературної мови: Підручник. Київ: АртЕк.
- Федорук, Олесь. 2016. “Які видання Чорної ради маємо? (Проблема відтворення тексту)”. Слово і час 5: 77–89.
- Чайченко, В. [Грінченко, Борис]. 1893. “Три жіночі постаті”. Зоря 20: 401–403, 22: 437–441.
- Чернявський, Микола. [1920]. Кедр Ливана: Спогади про Б. Грінченка. Херсон: Видання кооперативного товариства «Українська книгарня».
- Яременко, Василь, вступ ст., підгот. текстів. 1963. “Неизвестные письма Б.Д. Гринченко”. Радуга 12: 158–167.